

مجله جغرافیا و روابط انسانی، تابستان ۱۳۹۷، دوره ۱، شماره ۱

فراتحلیلی بر پژوهش‌های وقف در شهرهای ایرانی - اسلامی

یعقوب ابدالی^۱، احمد پور احمد^۲، اسحاق خندان^۳

۱- دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تهران

۲- عضو هیات علمی دانشگاه تهران

۳- دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تهران

Yaghob.Abdali@ut.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۰۲

تاریخ بازنگری: ۱۳۹۷/۰۵/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۵/۲۸

چکیده

وقف شهری، یکی از پدیده‌های حسنه در شهرهای ایرانی - اسلامی است که در تأسیس و تداوم حیات نهادها و مراکز فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی تأثیر فراوانی داشته است و توانسته‌اند در دوره‌های مختلف تاریخ، منشأ حرکت‌های مؤثری باشند. این پدیده حسنه در سال‌های گذشته توجه پژوهشگران شهری را به خود جلب نموده است. تعداد و تنوع مقالات علمی منتشر شده در زمینه وقف در شهرهای ایرانی - اسلامی، یکی از نشانه‌های گرایش محققان به این مفهوم است. این مقاله با روش فراتحلیل به بررسی مقالات منتشر شده در مجلات علمی - پژوهشی فارسی زبان منتشر شده از سال ۱۳۸۹ تا سال ۱۳۹۶ پرداخته است. این تحقیق نشان می‌دهد که مقالات انتشار یافته در حوزه وقف در شهرهای ایرانی - اسلامی، بیشتر به صورت کیفی و از طریق تحلیل‌های مبتنی بر اسناد صورت گرفته‌اند. بر اساس نتایج پژوهش حاضر، به طور کلی مطالعات وقف در شهرهای ایرانی - اسلامی در کشورمان را می‌توان در دو دسته کلی جای داد؛ نخست مطالعات تأثیر وقف بر توسعه و شکل‌یابی فیزیکی شهرهای ایرانی - اسلامی می‌باشد و دیگری تأثیر وقف بر مؤلفه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در شهر ایرانی - اسلامی است. در رویکرد نخست محققان در قالب فرآیندی به دنبال تأثیر وقف در توسعه فیزیکی و فضایی و همچنین شکل‌یابی فضاهای شهری در شهرهای ایرانی - اسلامی هستند و بر این اساس به تجزیه و تحلیل فضای شهرهای ایرانی - اسلامی پرداخته‌اند. نتایج بررسی نشان می‌دهد که دسته اول بیشتر پژوهش‌ها (۶۰ درصد) را به خود اختصاص داده است.

کلید واژه: وقف شهری، شهر ایرانی - اسلامی، فراتحلیل، مطالعات وقف.

بیان مسأله

معماری ایرانی اسلامی میراث گران‌قدری است که از نسل‌های گذشته به یادگار گرفته شده و نمونه‌های ارزشمند آن در نظام برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهرهای تاریخی ایران به خوبی قابل مشاهده و بازشناسی می‌باشند. فرهنگ و تمدن اسلامی و عناصر تشکیل دهنده آن به گونه‌ای است که در صورت شناخت عمیق و همه‌جانبه آن‌ها می‌توان حیات‌بخش این فرهنگ الهی جستجو کرد. سنت حسنه وقف یکی از عناصر و عوامل به وجود آورنده فرهنگ و تمدن اسلامی است که ثمرات علمی و فرهنگی فراوانی در توسعه جامعه و رفع نیازهای روز آن در طول تاریخ داشته است (مهدی‌نژاد و مقیمی، ۱۳۹۶: ۵۰؛ کلانتری خلیل‌آباد و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۵). در واقع وقف یکی از ارزش‌های والای انسانی است که تحت تأثیر جهان‌بینی دینی و مذهبی اسلام، علاوه بر داشتن نقش مؤثر اجتماعی و اقتصادی، کارکردهای متعددی در زندگی روزانه و فعالیت‌های شهری دارد. از نظر کالبدی نیز می‌توان نقش بسیار مؤثری را، در شکل‌دهی به ساخت فضایی شهرهای ایرانی-اسلامی، به وقف منتسب کرد. با بررسی سیما و بافت کالبدی شهرهای ایران، می‌توان بسیاری از عناصر و اجزای شهر را مشاهده کرد که وقف در عملکرد آن‌ها برای حیات زندگی شهری نقشی بسزا داشته است. از نظر کالبدی نقش وقف را می‌توان در ایجاد و احداث خردترین عناصر کالبدی شهر نظیر مساجد، مدارس، حمام‌ها، آب‌انبارها، سقاخانه‌ها، روشنایی معابر و بازارچه‌ها تا شکل‌گیری و تولید کلان‌ترین فضاهای شهری نظیر بازارها و مجموعه‌های تجاری مؤثر دانست (کریمیان و مهدی‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۴؛ کریمیان و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۰؛ شهابی، ۱۳۸۳: ۱۳۷؛ کلانتری خلیل‌آبادی و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۵؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۰؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲: ۹). یکی از مهم‌ترین سرمایه‌های انسانی برای کسب کمال در طول دوره اسلامی که خود را در همه ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی در شهرها نشان می‌دهد سنت وقف است (شکوری، ۱۳۸۶: ۱۲۳؛ شهیدی، ۱۳۹۴: ۹۷؛ فاریابی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۲). این پدیده، علاوه بر آثار مذهبی، فرهنگی، آموزشی و اقتصادی، آثار جغرافیایی مهمی را در پی دارد. در برخی مناطق با گسترش پدیده وقف، چهره جغرافیایی آن مناطق نیز دگرگون شده است. شهرهای تهران، مشهد، اصفهان، تبریز، یزد و قم از جمله بارزترین شهرهای اثرپذیر از پدیده وقف هستند که به مدد همین پدیده در برخی بخش‌های خود شاهد توسعه کالبدی به شکل عمده شده‌اند (کلانتری خلیل‌آبادی و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۶). به رغم مطالعات ضعیف و پراکنده در خصوص جایگاه وقف در تمدن ایرانی، شواهد موجود، بیانگر امکان ردیابی و جستجوی نوع حضور وقف و نقش آن، به عنوان کنش هدفمند و بخش مهمی از رکن دین در سرزمین و تمدن کهن ایرانی است. با این وجود، بیش‌تر پژوهش‌ها در این زمینه از زاویه شهرهای ایران دوره اسلامی به بعد و با رویکرد تاریخی شکل گرفته است (پاکزاد، ۱۳۹۰: ۷۹؛ فکوهی، ۱۳۹۱: ۴۷؛ عسکری و همکاران، ۱۳۹۵: ۹). در این مقاله مطالعات انجام شده در زمینه وقف شهری در شهرهای ایرانی-اسلامی با رویکرد فراتحلیل مورد بررسی قرار گرفته است تا بتوان تحلیل نسبتاً جامعی از پژوهش‌هایی که تا کنون در این زمینه انجام شده است و نیز ابعاد گوناگون آن‌ها ارائه شود. هدف پژوهش حاضر دسته‌بندی و شناسایی پژوهش‌های انجام شده در موضوع وقف شهری در شهرهای ایرانی-اسلامی به زبان فارسی است که در مقالات علمی-پژوهشی به چاپ رسیده‌اند. بر این اساس پس از شناسایی مقالاتی که در فاصله زمانی ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۶ به موضوع بحث پرداخته‌اند، حوزه‌های مورد

بررسی در هر یک از آن‌ها، روش مطالعات، ابزار پژوهش و پراکندگی جغرافیایی نمونه‌های مورد مطالعه، ارائه شده در هر یک از آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت. در این بررسی سعی شده است به سؤال زیر پاسخ داده شود:

۱. مطالعات وقف شهری در شهرهای ایرانی - اسلامی در ایران در چه حوزه‌هایی انجام شده است؟

مبانی نظری

وقف از با سابقه‌ترین میراث‌های ارزشمند اسلامی است که از صدر اسلام تکنون در همه جوامع اسلامی سخت مورد توجه بوده و به رغم همه نوسان‌ها و دگرگونی‌ها، آثار بسیار ارزشمند و مؤثری در زمینه‌های گوناگون فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و... برجای گذاشته است (کلانتری خلیل‌آباد و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۲؛ صفایی‌پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۱). همان طور که از لغت بر می‌آید، وقف به معنای متوقف کردن و در اصطلاح به معنای تحسب الاصل و تسبیل المنفعه یعنی حبس کردن اصل مال و آزاد گذاردن منفعت آن است. وقف عبارت است از این که عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود. منظور از حبس کردن مال ممنوع کردن نقل و انتقال و یا تصرفاتی است که موجب تلف شدن عین شود، زیرا مقصود انتفاع همیشگی از وقف است و منظور از تسبیل این است که منافع موقوفه در جهت نیت واقف برای موقوف علیهم جاری شود، جمع این واژه اوقاف است. به مال و زمین وقف شده، موقوفه گفته می‌شود. وقف از جمله عقود معینی است که در وقفه امامیه، از اعتبار خاصی برخوردار است (جناتی، ۱۳۷۸: ۳۷؛ آیت‌اللهی و رخ یزد، ۱۳۸۳: ۱۹؛ صادقی گلدر، ۱۳۸۵: ۱۱؛ شمس و حجی ملایری، ۱۳۸۹: ۱۹۵؛ بشیری و همکاران، ۱۳۹۰: ۹؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۲؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰-۹).

نقش وقف در شکل‌گیری فضاهای شهری

وقف یکی از زیرساخت‌های عمده اقتصادی جهان اسلام است. سنت وقف از ارزش‌های جهان‌بینی دینی و مذهبی است که نقش بسیار مؤثری در شکل‌گیری ساخت فضایی شهرهای دوره اسلامی، به ویژه شهرهای ایران داشته است. با نگاهی گذرا به سیما و بافت کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی بسیاری از عناصر و اجزای شهری را که نقش عمده‌ای در عملکرد و حیات زندگی شهری دارند، می‌توان مشاهده نمود که عنصر وقف در آن‌ها نقشی به سزا داشته است. بسیاری از تاسیسات زیربنایی و روبنایی در مجتمع‌های زیستی بدون اینکه حکومت‌ها وظیفه‌ای در ایجاد آنها احساس کنند توسط مردم ساخته می‌شدند. البته در مواردی دولتمردان نیز در احداث این گونه مجموعه‌های وقفی نقش ارجمندی در طول تاریخ ایران اسلامی داشته‌اند. وقف علاوه بر اینکه از نظر اجتماعی و اقتصادی دارای کارکردهای فراوان و مهمی در زندگی روزانه و فعالیت‌های شهری بوده، از نظر کالبدی در شکل و تولید فضاهای عمومی شهری اهمیت برجسته‌ای داشته است (شهابی، ۱۳۸۳: ۱۳۶؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰؛ مهدی‌نژاد و مقیمی، ۱۳۹۶: ۵۱). از نظر کالبدی نقش وقف را می‌توان در ایجاد و احداث خردترین عناصر کالبدی شهر نظیر مساجد، مدارس، حمام‌ها آب‌انبارها، سقاخانه‌ها، روشنایی معابر و بازارچه‌ها تا شکل‌گیری و تولید کلان‌ترین فضاهای شهری نظیر بازارها و مجموعه‌های وقفی مشاهده و پیگیری نمود. در ساختار فضایی شهرهای تاریخی و سنتی ایران مالکیت غالب بناهای عمومی که عموماً هم جزء میراث فرهنگی و تاریخی جامعه اسلامی به شمار می‌روند وقفی است (کریمیان و مهدی‌زاده، ۱۳۹۳: ۹۰؛ کریمیان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳۸؛ شهابی، ۱۳۸۳: ۱۳۵؛ کلانتری خلیل‌آبادی و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۲؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲: ۷؛ مهدی‌نژاد و مقیمی، ۱۳۹۶: ۵۵). بر این اساس

وقف، نقش و جایگاه بارزی در شکل‌گیری و توسعه فضاهای کالبدی کشورهای اسلامی داشته است، ولی از آنجایی که عناصر وقفی در مراکز غیر شهری مانند قنات‌ها، کاروان‌سراها و مانند آن‌ها، پاسخ‌گوی خواسته‌ها و نیازهای جامعه امروزی نیست و از طرفی فضاهای وقفی شهری مانند مساجد، عناصر بازار، دانشگاه‌ها، مسافرخانه‌ها و انواع مراکز آموزشی، فرهنگی و بهداشتی، نیاز مبرم جامعه شهرنشین هستند، لذا شهرها جولان‌گاه شکل‌گیری و توسعه فضاهای کالبدی وقفی در سراسر قلمرو اسلامی هستند. در شهرهای اسلامی ایران، برخی شهرها مانند اصفهان، مشهد، تبریز و تهران، بیش از سایر شهرها از وقف تأثیر پذیرفته‌اند و فضاهای کالبدی این شهرها همواره در طول تاریخ توسط زمامداران و مردم به پیروی از سنت وقف دست‌خوش تغییر و دگرگونی در بافت خود شده‌اند. به عنوان مثال، از دوران شکوفایی اصفهان به عنوان دوران طلایی وقف در ایران نام برده شده است (کلانتری و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۵).

بازتاب فضایی - کالبدی وقف در ساختار شهری

شهرها با توجه به کالبد و محیط شهری هویت پیدا می‌کنند. در واقع، کالبد هر شهر جزء لاینفک در شکل‌گیری وحدت فضایی شهر و حفظ و تداوم نظم شکلی زمینه شهری است (بحرینی و حسینی وحدت، ۱۳۹۳: ۵۴۱؛ ساردوئی، ۱۳۹۳: ۱۰۵؛ فاریابی، ۱۳۹۵: ۲۳). وقف به عنوان نهادی است که به عنوان رسیدن به اهداف پایداری در نظام شهری عمل می‌کند و نیز با رویکرد پایداری کالبدی، سعی بر تداوم شکل شهری مطابق با کالبد و ساختار مناسب فضاهای شهری دارد (فاریابی، ۱۳۹۵: ۲۳). اگر چه موقوفات اهداف نهایی تقریباً مشترکی دارند، ولی به شیوه‌ها و شکل‌های گوناگونی در جامعه بازتاب پیدا می‌کنند. با مطالعه منابع و اسناد مربوط به وقف می‌توان ده‌ها مورد از امور جامعه را برشمرد که در جریان فعالیت، عملکرد و شکل‌گیری آن‌ها وقف نقش اساسی داشته است. با وجود تنوع و گستردگی بسیار جلوه‌ها و بازتاب‌های وقف را می‌توان به دو دسته کلی بازتاب‌های کالبدی و بازتاب‌های غیر کالبدی طبقه‌بندی نمود (شفقی، ۱۳۷۶: ۳۲؛ شهابی، ۱۳۸۳: ۱۳۷؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲: ۶؛ فاریابی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۹).

موقوفاتی که مستقیماً جنبه عمرانی و فضایی - کالبدی ندارند، بلکه کمکی است به انسان‌های محروم جامعه؛ مانند: ایتم، معلولان، پیران و زمین‌گیران، زندانیان، کمک و وام به تجار، تهیه بذره‌های زراعی، تهیه لوازم و ادوات کشاورزی، مصارف خیریه، هزینه دانشمندان، دانشجویان، طلاب، قربانی، ترک اعتیاد، مداوای بیماران، تشکیل خانواده، تهیه شیر بچه و... پدیدار می‌شوند. در واقع تمامی آن‌چه را که یک جامعه روستایی و شهری در تأمین اجتماعی نیاز دارد شامل می‌شود. به همین دلیل در شهرهایی که دارای موقوفات بیش‌تری هستند، مانند شهر اصفهان، نوعی تعادل اجتماعی و اقتصادی وجود داشته است. موقوفاتی که مستقیماً با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر ارتباط دارند؛ مانند: ایجاد بناهایی هم چون مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها، بیمارستان‌ها، مسافرخانه‌ها، توانخانه‌ها، آب‌انبارها و قنوت، حمام‌ها، پل‌ها، قبرستان‌ها، مساکن انسانی، خوابگاه‌های عمومی، تکایا، قسمتی از بازارهای شهر، غرس اشجار و سقاخانه‌ها از جمله بازتاب‌های کالبدی وقف هستند. در واقع بازتاب‌های تأثیر و کارایی این نوع وقف در ساختار شهر می‌تواند بیش‌تر باشد (شفقی، ۱۳۷۶: ۳۲؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲: ۸؛ فاریابی و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۰).

بازتاب‌های غیر کالبدی شامل فعالیت‌هایی است که به طور مستقیم جنبه کالبدی و فضایی ندارند، بلکه به صورت کمک به انسان‌های محروم جامعه مانند ایتم، معلولان، پیران و زمین‌گیران، زندانیان، کمک و وام به تجار، تهیه بذره‌های زراعی، تهیه لوازم و ادوات کشاورزی و... پدیدار می‌شوند. در واقع تمامی آن‌چه را یک جامعه روستایی و

شهری در تأمین اجتماعی نیاز دارد شامل می شود. به همین دلیل شهرهایی که دارای موقوفات بیش تر هستند مانند شهر اصفهان در آنها نوعی تعادل اجتماعی و اقتصادی وجود داشته است. بازتاب های کالبدی وقف، موقوفاتی هستند که مستقیماً با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر ارتباط دارند. ایجاد بناهایی چون مساجد، مدارس، کتابخانه ها، بیمارستان ها، مسافرخانه ها، نوانخانه ها، آب انبارها و قنات ها، حمام ها، پل ها، قبرستان ها، حسینیه ها و تکایا از جمله بازتاب های کالبدی وقف هستند. در واقع بازتاب های تأثیر و کارایی این نوع وقف در ساختار شهر می تواند بیش تر باشد (شفقی، ۱۳۷۶: ۳۲؛ شهابی، ۱۳۸۳: ۱۳۷؛ پوراحمد و همکاران ۱۳۹۲: ۷؛ فاریابی و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۰).

وقف در شهرهای ایرانی - اسلامی

وقف در تمامی ادیان به اشکال مختلفی وجود دارد. در ایران باستان زرتشتیان، بر اساس تعالیم کتاب اوستا، به ساخت آتشکده ها، ارائه خدمات به زائران، احداث مراکز آموزشی مذهبی در جوار معابد مبادرت و برای تأمین مخارج و هزینه های آتشکده ها، موبدان و زائران، اولاد و بیوه زنان، خیریه اموات، کشاورزان بی بضاعت و نگهداری حیوانات، زمین های خود را وقف می کردند. در اواخر شاهنشاهی ساسانیان بنیادهای نیکوکاری به منظور رستگاری روان، در ایران بنیاد شد که پول آن صرف کمک به تنگدستان و احداث تأسیسات عام المنفعه می شد. همین بنیادها بعدها الگویی برای وقف اسلامی شدند. در ایران در تشکیلات اداری دوره سامانیان (۲۶۱-۳۸۵ هجری قمری) از دیوان موقوفات یا دیوان اوقاف نام برده شده که کار آن رسیدگی به امور مساجد و اراضی موقوفه بوده است. به طور کلی، در تمامی حکومت های ایران بعد از ورود اسلام، وقف اهمیت بیش تری یافت. وقف در دوره صفویه رونق فراوانی یافت و بسیاری از املاک وقف بقاع متبرکه شیعه گردید. در دوره تیموری نیز به وقف توجه می شد؛ به عنوان مثال، می توان از موقوفات تیموری در خراسان بزرگ نام برد. غازان خان در شهرها و نقاط گوناگون تحت سلطه خود در ایران، اماکن مذهبی و عمومی فراوانی ساخت و برای همه آنها و حتی برای بیت المقدس و مشهد، مکان هایی را وقف کرد. غازان خان محله ای در نزدیکی تبریز موسوم به شنبه غازان موقوفاتی را برای آن در نظر گرفت (پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲). تعداد موقوفات در تمام کشورهای اسلامی بسیار بالاتر از سایر کشورهای جهان است. این تعداد بسته به نقش پیش رو اجتماعی - فرهنگی و اقتصادی شهرها و نیز نیاز بیش تر شهرها به فضاهای وقفی کالبدی در شهرها نیز بیش از روستاها است. در شهرهای ایرانی - اسلامی، عناصر و فضاهای وقفی از نظر آماری نسبت به سایر شهرهای کشورهای اسلامی رقمی بالاتر را نشان می دهد. شهرهای مشهد، اصفهان و قم از آن جمله است. بر این اساس با توجه به بررسی های انجام گرفته، هم اکنون حدود ۱۱۴ هزار موقوفه در کشور وجود دارد که ۱۰۰ هزار مورد آنها متصرفی و ۱۴ هزار هم غیر متصرفی است. با توجه به این که هر موقوفه، رقبه هم دارد، هم اکنون بیش از یک میلیون رقبه در سراسر کشور موجود است (کلانتری خلیل آباد، ۱۳۸۹: ۳۵).

فراتحلیل

پرسش ها و موضوع های با اهمیت، همواره توسط گروه های گوناگون پژوهشی تبدیل به تحقیق شده اند، اما دریافتی جامع از تمامی این مطالعات، کاری هزینه زا و وقت گیر است. به طور خاص مطالعات اجتماعی که به واسطه شرایط، موقعیت ها و متغیرهای متعدد مداخله گر، با دامنه گسترده ای از نتایج و یافته ها همراهند، فاقد خاصیت انباشتگی نتایج هستند. فراتحلیل به عنوان ابزاری مناسب برای ساخت اجماعی منطقی از مطالعات، روش تازه ای برای جمع بندی و

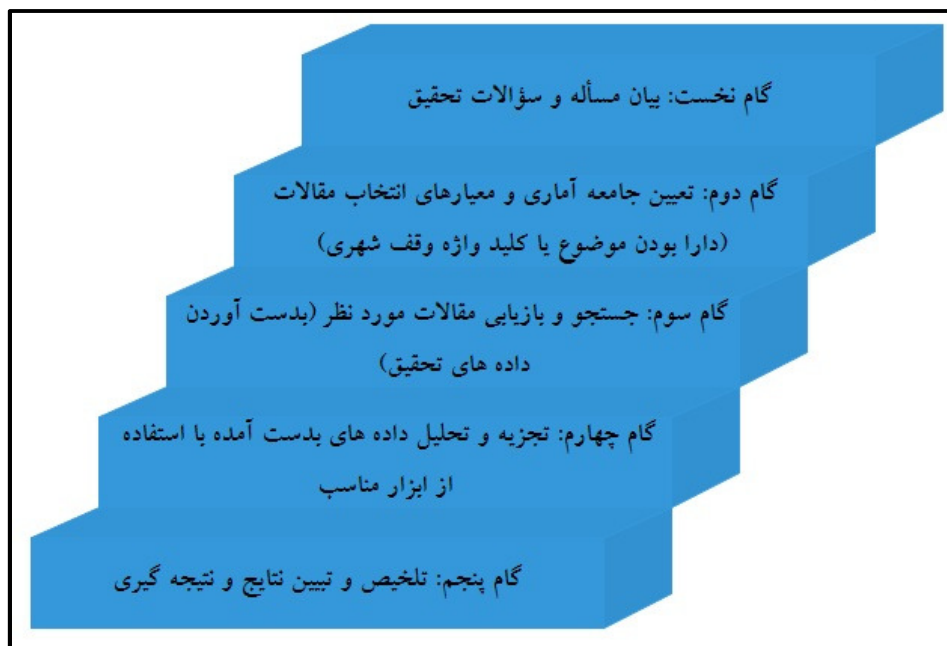
درک مجموعه‌ای از پژوهش‌ها در حوزه‌های خاص به حساب نمی‌آید بلکه چیزی که یک تحقیق فراتحلیل مدنظر دارد، جمع‌آوری یافته‌های پژوهشی از مطالعات متعدد و پراکنده، برای ترکیب و یکپارچه‌سازی و دستیابی به یافته‌های جدید است. بر این اساس، فراتحلیل روشی است برای تجزیه و ترکیب واحدهای تحلیل برای حصول شناخت از مجموعه منسجم و یا غیرمنسجم از مبانی علمی و سازه‌های پژوهشی. واحد تحلیل در روش فراتحلیل، مطالعات و پژوهش‌های مرتبط با موضوع خاصی است. در این روش، پژوهشگر نتایج تحقیقات گوناگون و متعدد را با هم ترکیب کرده و نتایج جدید و منسجم را با استفاده از روش‌های نیرومند آماری استخراج می‌کند. این روش به شناسایی شکاف‌های علمی و تجمیع مطالعات انجام شده ختم می‌شود (شفیعا و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۷؛ حاتمی‌نژاد و شهیدی، ۱۳۹۶: ۹). گلاس که خود واضح واژه و مفهوم فراتحلیل در سال ۱۹۷۶ است و می‌نویسد: فراتحلیل اشاره به تحلیل تحلیل‌ها دارد. در تعریف دیگری بلند می‌نویسد: روش فراتحلیل، ترکیب داده‌ها از چندین مطالعه برای تولید یک برآورد است. به نظر چپو و برینو فراتحلیل بر این اصل متکی است که نتایج تحقیقی که بر اساس متغیرهای مستقل هستند، می‌توانند ترکیب شوند تا یک مرور کلی موضوع مورد مطالعه و یک چشم‌انداز وسیع‌تر درباره اثرات عناصر طرح مورد آزمایش را ارائه دهند (ایمان و خواجه نوری، ۱۳۸۵: ۹۱). مراحل هفتگانه‌ای برای انجام یک فراتحلیل مرسوم است: در مرحله اول انتخاب موضوع و تعریف متغیر تحقیق قرار دارد. مهم‌ترین اقدام در این مرحله مشخص شدن حدود و اهداف تحقیق است. در مرحله دوم بر اساس هدف تحقیق، شناسایی، گردآوری و تلخیص مطالعات انجام می‌گیرد. در این بخش، در نهایت تعدادی منبع معتبر با توجه به هدف تحقیق انتخاب می‌شود. در مرحله سوم که با فیش برداری یا فیلترسازی محتویات منابع همراه است، به دسته‌بندی یافته‌ها و ارزیابی و بازآفرینی آن‌ها ختم می‌شود. در این بخش مطالعات ورودی به مجموعه‌ای اطلاعات دسته‌بندی شده تبدیل می‌شوند که امکان بازبینی و استخراج نتایج را به همراه دارد. در مرحله چهارم با استفاده از یافته‌های مرحله پیشین، امکان دسته‌بندی یافته‌ها بر اساس روش‌های آماری، بررسی تفاوت‌های روش‌شناسی، شناخت تنوع آزمون فرضیه‌ها و مقایسه نتایج فراهم می‌شود. مرحله پنجم به تعریف و ترکیب نتایج به دست آمده اختصاص دارد و مرحله ششم با تطبیق و ترکیب نتایج بدست آمده، زمینه نگارش گزارش را فراهم می‌سازد؛ بنابراین، در مرحله هفتم نگارش گزارش، تفسیر و نقد نتایج صورت می‌گیرد. در هر یک از مراحل تحقیق، بهره‌گیری از نظرات خبرگان راهکاری مکمل و هدایت‌کننده به شمار می‌آید که کیفیت و ارزش تحقیق را ضمانت می‌نماید (شفیعا و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۸-۲۷؛ حاتمی‌نژاد و شهیدی، ۱۳۹۶: ۱۰).

مواد و روش تحقیق

این تحقیق که از نوع فراتحلیل است، به فراخور نیاز با استفاده از روش‌های کمی و کیفی انجام شده است. پژوهشگر در این تحقیق، ناچار به استفاده از روش فراتحلیل کیفی (مرور نظامند) است چرا که بر اساس نظر خبرگان در این روش، تنها ده مطالعه و پژوهش می‌تواند کفایت تحلیل یک موضوع پژوهشی را نشان دهد (دلاور، ۱۳۸۳: ۲۸۶). بنابراین با توجه به این که در بین جامعه آماری مورد بررسی، تعداد پژوهش‌های انجام شده از سال ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۶ محدود است و حوزه پژوهش نیز در یک موضوع مشخص انجام شده است ۱۰ مقاله انتخاب شد و مورد بررسی قرار گرفت. در مطالعات فراتحلیل واحد تجزیه و تحلیل، گزارش نهایی پژوهش‌های انجام شده درباره موضوع بررسی

است. با توجه به این مطلب، برای بررسی و انتخاب پژوهش‌های انجام شده برای فراتحلیل از فهرستی استفاده شده که شامل مؤلفه‌های زیر است:

عنوان پژوهش، مشخصات کامل مجریان، سال انجام پژوهش، محل اجرای پژوهش، ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات، روش انجام پژوهش. برای تحلیل و مدیریت داده‌ها از نرم‌افزار *Excel* استفاده شده است. داده‌های مورد نیاز آن دسته از مقالاتی بودند که در عنوان اصلی و یا واژگان کلیدی آن‌ها عبارت "وقف شهری" و یا "وقف در شهرهای ایرانی - اسلامی" و یا "اثرات وقف در شهر" وجود داشته است و در فاصله سال‌های ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۶ در مجلات فارسی زبان به چاپ رسیدند. تعداد این مقالات (حجم جامعه آماری) ۱۰ مورد است که جستجو و دسترسی به آن‌ها در سایت پایگاه اطلاعاتی جهاد دانشگاهی (www.sid.ir) انجام شده است. حجم نمونه با حجم جامعه آماری برابری می‌کند. نمودار (۱) زیر مراحل انجام تحقیق را نشان می‌دهد.

نمودار ۱. مراحل انجام تحقیق؛ ماخذ: نگارندگان

یافته‌ها

برای انجام این پژوهش در ابتدا جدول داده‌ها مشتمل بر ستون‌های اطلاعاتی مورد نیاز پژوهش در نرم‌افزار *Excel* تشکیل شد تا بتوان از این طریق هم فرآیند تلخیص و دسته‌بندی داده‌های مورد نیاز و هم گرفتن خروجی‌های کمی از داده‌ها را با سهولت و دقت بیشتری انجام داد. مرور پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد که در بازه زمانی ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۶، آغاز پژوهش‌های حوزه وقف شهری در ایران از سال ۱۳۸۹ به بعد بوده است و رفته رفته جامعه دانشگاهی با ضرورت پژوهش در این زمینه آشنا شده و در سال ۱۳۹۵ این پژوهش‌ها افزایش می‌یابد. ۴۰ درصد از این پژوهش‌ها در سال ۱۳۹۵ به انجام رسیده است.

جدول ۱. توزیع مقالات چاپ شده در حوزه وقف شهری در بازه زمانی ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۶ به تفکیک سال چاپ

سال چاپ	تعداد	درصد
۱۳۸۹	۲	۲۰
۱۳۹۰	۰	۰

۰	۰	۱۳۹۱
۱۰	۱	۱۳۹۲
۱۰	۱	۱۳۹۳
۱۰	۱	۱۳۹۴
۴۰	۴	۱۳۹۵
۱۰	۱	۱۳۹۶
۱۰۰	۱۰	مجموع

مأخذ: محاسبات نگارندگان

نتایج بررسی سبک‌شناسی مقالات علمی- پژوهشی منتشر شده در این حوزه، نشان می‌دهد که ۵ مورد از مقالات، روش تحقیق خود را توصیفی- تحلیلی معرفی کرده‌اند که این تعداد ۵۰ درصد از مقالات مورد بررسی را شامل می‌شود.

جدول ۲. انواع روش‌های مطالعه در مقالات بررسی شده

ردیف	روش مطالعه	تعداد مقالات	درصد
۱	پیمایشی- تحلیلی	۱	۱۰
۲	توصیفی- تحلیلی و کمی	۱	۱۰
۳	تاریخی- توصیفی	۱	۱۰
۴	توصیفی- تحلیلی	۵	۵۰
۵	توصیفی- تحلیلی و پیمایشی	۱	۱۰
۶	استدلالی- تحلیلی	۱	۱۰
۷	مجموع	۱۰	۱۰۰

مأخذ: محاسبات نگارندگان

محتوای پژوهش‌های صورت گرفته به لحاظ ماهیت نوع مطالعات، نشان می‌دهد که عمده مطالعات صورت گرفته از نوع کاربردی بوده است (۹۰ درصد) و در این میان تحقیقات توسعه‌ای سهم اندکی داشته‌اند (۱۰ درصد). در این میان پژوهش‌های صورت گرفته هر چند برخی پیشنهادهای کلی را شاهد بودیم، هیچ یک به ارائه نظریه جدیدی در باب شهرهای ایرانی اسلامی منتج نشده است و به همین دلیل نمی‌توان هیچ یک از پژوهش‌های صورت گرفته در این حوزه را در رده پژوهش‌های بنیادی قرار داد.

جدول ۳. نوع پژوهش‌های صورت گرفته در مقالات بررسی شده

نوع پژوهش	تعداد مقالات	درصد
کاربردی	۹	۹۰
توسعه‌ای	۱	۱۰

مأخذ: محاسبات نگارندگان

همچنین بازبینی روش‌های گردآوری اطلاعات مقالات علمی- پژوهشی چاپ شده در بازه زمانی مورد بررسی نشان می‌دهد که ۳۰ درصد مقالات چاپ شده ابزار جمع‌آوری مورد نیاز، اسنادی است. اگر محقق به ساختن یا اختیار نمودن ابزار متناسب با اطلاعات مورد نیاز اقدام نکند، یقیناً نخواهد توانست اطلاعات تهیه شده را به کار گیرد و قادر نخواهد بود بر اساس چنین اطلاعاتی مسأله تحقیق را روشن کند (حافظ نیا، ۱۳۸۳: ۱۴۴)؛ بنابراین، با توجه به این

که ۹۰ درصد مقالات بررسی شده دارای ابزار گردآوری هستند، می‌توان گفت از این لحاظ مقالات ارائه شده در حوزه وقف شهری، قابل قبول است.

جدول ۴. انواع ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات در مقالات بررسی شده

ردیف	ابزار پژوهش	تعداد	درصد
۱	اسنادی/ پرسشنامه	۱	۱۰
۲	پرسشنامه/ مصاحبه/ مشاهده	۱	۱۰
۳	پرسشنامه/ مصاحبه	۱	۱۰
۴	اسنادی/ مشاهده	۱	۱۰
۵	اسنادی	۳	۳۰
۶	اسنادی/ میدانی	۲	۲۰
۷	ذکر نشده	۱	۱۰
۸	مجموع	۱۰	۱۰۰

مأخذ: محاسبات نگارندگان

در جدول اطلاعاتی پایه، تمامی مقالات مورد بررسی بر اساس حوزه اصلی مورد پژوهش خود، دسته‌بندی شدند. مقالات مورد بررسی در ۶ حوزه مطالعاتی دسته‌بندی شدند. نتایج دسته‌بندی مقالات علمی- پژوهشی منتشر شده در مورد وقف شهری بر اساس حوزه مورد مطالعه، نشان می‌دهد که بیش‌ترین حجم مطالعات، مربوط به توسعه فیزیکی شهر و شکل‌یابی فضاهای شهری است که هر کدام ۳۰ درصد از مطالعات را به خود اختصاص داده‌اند. سایر حوزه هر کدام با ۱۰ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

جدول ۵. توزیع مقالات چاپ شده در موضوع وقف شهری در بازه زمانی ۱۳۹۶-۱۳۸۹ به تفکیک حوزه مطالعاتی

ردیف	حوزه مطالعاتی	تعداد مقالات	درصد
۱	اجتماعی	۱	۱۰
۲	اقتصادی	۱	۱۰
۳	توسعه فیزیکی شهر	۳	۳۰
۴	فرهنگی	۱	۱۰
۵	شکل‌یابی فضاهای شهری	۳	۳۰
۶	کارکردپذیری	۱	۱۰
۷	مجموع	۱۰	۱۰۰

مأخذ: محاسبات نگارندگان

بررسی‌ها نشان می‌دهد که در بین مقالاتی که دارای نمونه موردی بوده‌اند، شهرهایی که دارای قدمت و تاریخ دیرینه‌ای هستند بیش از سایر شهرها مورد توجه پژوهشگران در این حوزه بوده است. از شهرهایی که در میان مقالات به صورت موردی بررسی شده‌اند عبارت‌اند از: اصفهان، مشهد، ری، اهواز، ملایر، بیرجند، گرگان و لالچین هر کدام یک مطالعه به خود اختصاص داده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

بررسی پژوهش‌های انجام شده در مورد موضوع وقف در شهرهای ایرانی- اسلامی نشان می‌دهد که در سال ۱۳۹۵ تحقیق و پژوهش در این حوزه در بین محققان و متخصصان حوزه برنامه‌ریزی شهری و علوم مرتبط، بیشترین رواج

را داشته است و در سال ۱۳۹۶ دچار افت ناگهانی شده است که تاکنون ادامه دارد و کاهش اقبال پژوهشگران (این کاهش اقبال به مطالعه و پژوهش در حوزه وقف در شهرهای ایرانی - اسلامی، خود نیازمند بررسی و شناخت دلایل آن است) به انجام تحقیقات در این حوزه را نشان می‌دهد؛ هرچند که به نظر می‌رسد با توجه به شرایط کنونی شهرهای ایرانی - اسلامی، نیاز به انجام مطالعات بیشتر و کاربردی در این حوزه بیش از پیش احساس می‌شود.

تحقیقات مرور شده در این پژوهش نشان داد که هر محقق بر اساس دیدگاه فردی، مسیر متفاوتی را برای طراحی یک تحقیق به کار برده و این گوناگونی باعث شده است که تحقیقات از مرکزیت قابل تحلیل، روش‌شناسانه و قابل اتکا برخوردار نباشند. پراکندگی روش‌ها باعث سخت شدن جمع‌بندی و نتیجه‌گیری یکپارچه فراتحلیلی از این مطالعات شده است. چارچوب تحلیلی، که عامل اصلی در هدایت تحقیق به حساب می‌آید، در این پژوهش‌ها در سطح قابل قبولی بیان شده است به شکلی که وضعیت شفاف‌تری از نظر چارچوب تحلیلی داشتند. ۹۰ درصد از مقالاتی که در این حوزه نگاشته شده‌اند به ابزار جمع‌آوری خود اشاره کرده‌اند.

این تحقیق نشان می‌دهد که مقالات انتشار یافته در حوزه وقف در شهرهای ایرانی - اسلامی، بیشتر به صورت کیفی و از طریق تحلیل‌های مبتنی بر اسناد صورت گرفته‌اند. بر اساس نتایج پژوهش حاضر، به طور کلی مطالعات وقف در شهرهای ایرانی - اسلامی در کشورمان را می‌توان در دو دسته کلی جای داد؛ نخست مطالعات تأثیر وقف بر توسعه و شکل‌یابی فیزیکی شهرهای ایرانی - اسلامی می‌باشد و دیگری تأثیر وقف بر مؤلفه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در شهر ایرانی - اسلامی است. در رویکرد نخست محققان در قالب فرآیندی به دنبال تأثیر وقف در توسعه فیزیکی و فضایی و همچنین شکل‌یابی فضاهای شهری در شهرهای ایرانی - اسلامی هستند و بر این اساس به تجزیه و تحلیل فضای شهرهای ایرانی - اسلامی پرداخته‌اند. نتایج بررسی نشان می‌دهد که دسته اول بیشتر پژوهش‌ها (۶۰ درصد) را به خود اختصاص داده است.

منابع

۱. ایمان، محمدتقی و خواجه نوری، بیژن (۱۳۸۵). فراتحلیل، روشی برای مطالعه مطالعات. فصلنامه حوزه و دانشگاه، سال دوازدهم، شماره ۴۹: ۱۲۰-۸۳.
۲. آیت‌اللهی، سیدابوالحسن و رخ یزد، محمدعلی (۱۳۸۳). وقف پس‌انداز جاودان. انتشارات مفاخر، چاپ اول، تهران.
۳. بحرینی، سیدحسین و حسینی وحدت، عبدالکریم (۱۳۹۳). شکل‌گیری و شکل‌دهی شهر در دو پارادایم مدرنیسم و پست‌مدرنیسم. فصلنامه محیط‌شناسی، دوره ۴۰، شماره ۳: ۵۵۸-۵۴۱.
۴. بشیری، عباس؛ مریم‌پور، رحیم؛ زمانی، جمشید؛ رجایی، بهزاد و باقری، سعید (۱۳۹۰). حقوق کاربردی وقف و اراضی موقوفه. انتشارات تمرکز.
۵. پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۹۰). تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران: از آغاز تا دوران قاجار. انتشارات آرمانشهر، تهران.
۶. پوراحمد، احمد؛ صفدری، امین؛ پارسا، رحمان و صفدری، محمد (۱۳۹۱). ارزیابی نقش وقف زمین بر شاخص‌های فیزیکی مسکن (محدوده مورد مطالعه: عبدالله‌آباد ضیابری رشت). فصلنامه اندیشه جغرافیایی، سال ششم، شماره ۱۱: ۲۰-۹.
۷. پوراحمد، احمد؛ منوچهری میان‌دوآب، ایوب؛ رفیعی مهر، حسین و آقاصفری، عارف (۱۳۹۲). بررسی نقش وقف در توسعه و ساماندهی فضایی شهرها (مطالعه موردی: شهر لالچین). فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۱۲: ۱۴-۵.
۸. جناتی، محمدابراهیم (۱۳۷۸). بررسی وقف بر اساس مبانی اجتهادی از دیدگاه فقه‌های مذاهب اسلامی. فصلنامه میراث جاویدان، شماره ۲۷: ۴۳-۳۴.
۹. حاتمی‌نژاد، حسین و شهیدی، اکرم (۱۳۹۶). فراتحلیلی بر پژوهش‌های توسعه پایدار شهری در ایران. فصلنامه توسعه پایدار محیط جغرافیایی، سال اول، شماره ۳: ۱۷-۱.
۱۰. حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۳). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. انتشارات سمت، چاپ دهم، تهران.
۱۱. دلاور، علی (۱۳۸۳). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی. انتشارات رشد، چاپ سوم، تهران.
۱۲. ساردوئی، محسن (۱۳۹۳). تبارشناسی رویکردهای تبیین جایگاه فضاهای باز عمومی در سکونتگاه‌های روستایی. فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۳۷: ۱۲۶-۱۰۳.
۱۳. شفقی، سیروس (۱۳۷۶). وقف در اصفهان (پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن). فصلنامه میراث جاویدان، سال پنجم، شماره ۳ و ۴: ۴۷-۳۲.
۱۴. شفیعا، سعید؛ شفیعا، محمدعلی و کاظمیان، غلامرضا (۱۳۹۲). فراتحلیل روش و نتایج پژوهش‌های کیفیت زندگی شهری در ایران. فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۵۰: ۴۰-۲۱.

۱۵. شکوری، علی (۱۳۸۶). بررسی نظری و تجربی کنش‌های نوع دوستانه. فصلنامه سیاست داخلی، سال اول، شماره ۲: ۱۵۳-۱۲۳.
۱۶. شمس، مجید و حجتی ملایری، پریسا (۱۳۸۹). تأثیر جهان‌بینی دینی وقف بر شکل‌گیری و گسترش فیزیکی شهر (مطالعه موردی: شهر ملایر). فصلنامه جامعه‌شناسی معاصر، سال دوم، شماره ۲: ۲۰۵-۱۹۱.
۱۷. شهابی، محمدرضا (۱۳۸۳). مبانی و چهارچوب تأثیر وقف در شکل‌گیری فضاهای شهری. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۲: ۱۵۰-۱۳۵.
۱۸. شهیدی، حمیده (۱۳۹۴). نقش وقف در توسعه آبی و شکل‌گیری فضاهای شهری مشهد در دوره صفویه. فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، سال هفتم، شماره ۲۵: ۱۲۰-۹۵.
۱۹. صادقی گلدر، احمد (۱۳۸۵). مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف. انتشارات صائن، تهران.
۲۰. صفایی‌پور، مسعود؛ سیاحی، زهرا؛ زرگر شوشتری، محمدامین و داری‌پور، نادیا (۱۳۹۳). بررسی تأثیر وقف بر توسعه اقتصادی شهر اهواز (مطالعه موردی: منطقه ۱). فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال پنجم، شماره ۱۶: ۱۰۴-۸۹.
۲۱. عسکری، محسن؛ احمدی؛ حسن و براتی، ناصر (۱۳۹۵). تبیین کارکردپذیری پیش‌الگوهای نخستین وقف در شهر کهن ایرانی. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۶: ۲۰-۵.
۲۲. فاریابی، مرضیه؛ هاشمی زرج‌آباد، حسن؛ شاطری، مفید و زارعی، علی (۱۳۹۵). نقش نهاد در شکل‌گیری و گسترش شهرهای اسلامی (مطالعه موردی: بافت تاریخی شهر بیرجند). فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۲۴: ۳۲-۲۱.
۲۳. فکوهی، ناصر (۱۳۹۱). انسان‌شناسی شهری. نشر نی، تهران.
۲۴. کریمیان، حسن و مهدی‌زاده، بهزاد (۱۳۹۳). نقش وقف در توسعه کالبدی شهرهای ایلخانی (نمونه موردی: تبریز، سلطانیه و اوجان). فصلنامه وقف میراث جاویدان، دوره ۲۲، شماره ۸۶: ۵۰-۲۳.
۲۵. کریمیان، حسن؛ بهمنی، علیرضا و شهابی، سیدمحمدرضا (۱۳۹۵). تأثیر وقف بر شکل‌یابی فضاهای شهری زمان قاجار در شهر ری. فصلنامه باغ‌نظر، سال سیزدهم، شماره ۴۴: ۹۸-۸۹.
۲۶. کلانتری خلیل‌آباد، حسین؛ صالحی، سیداحمد و رستمی، قهرمان (۱۳۸۹). نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی: شهر اصفهان). فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۱: ۴۳-۳۳.
۲۷. مهدی‌نژاد، جمال‌الدین و مقیمی، مهین (۱۳۹۶). بررسی تأثیر وقف بر شکل‌گیری مدارس در ایران دوره اسلامی. فصلنامه نقش جهان، دوره ۷، شماره ۱: ۵۸-۴۹.